

Tilburg University

Een experiment in liturgisch theater. Het Laatste Middagmaal

de Groot, C.N.

Published in:

TGL: Tijdschrift voor geestelijk leven

Publication date:

2011

Document Version

Peer reviewed version

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

de Groot, C. N. (2011). Een experiment in liturgisch theater. Het Laatste Middagmaal. *TGL: Tijdschrift voor geestelijk leven*, 67(3), 55-64.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Een experiment in liturgisch Theater Het Laatste Middagmaal

Kees de Groot

Soms kun je in het theater, door al het gemakkelijke, spannende, vervelende, hartverscheurende of tenenkrommende van het aanbod heen, ervaren dat je wordt aangesproken als 'een deel van de mensen-familie'. Dat 'aangesproken worden' heeft iets transcendent: de grenzen van de dagelijkse werkelijkheidsbeleving worden ontsloten door een initiatief dat wordt ervaren als komend van de andere kant. Daarnaar ben ik op zoek: de liturgische beleving in het theater.

► Die zoektocht is in de eerste plaats persoonlijk. Ik ga graag naar, bij voorkeur kleine, theaters en ik speel zelf in voorstellingen die ik met andere liefhebbers maak, al dan niet onder professionele begeleiding.¹ Een voorstelling beschouw ik als bijzonder geslaagd, als ik bovenstaande kwaliteit aantref. De jongste jaren dringt die belangstelling almaar meer door in mijn werk als onderzoeker. Dat begon in 2006, met een lezing over de voorstelling van cabaretier Freek de Jonge 'Wat is nog heilig' ('De Dienst van Freek') die in een kerkgebouw plaatsvond, met koor en band.² Twee jaar later werd het nog wat ernstiger, toen ik, eveneens in een kerkgebouw, een voorstelling meemaakte van het Nederlandse cabaretduo De Bloeiende Maagden, die de bezoekers

1. Voor wie is geïnteresseerd: zie www.zeevuh.nl.

2. Zie mijn *Soulservice. Zorg voor de ziel buiten de parochie*, in H. ZONDAG (RED.), *Kwetsuren van de ziel*, Nijmegen, Valkhof Pers, 2007, 101-120.

bij een complete kerkdienst betrokken, inclusief biecht en collecte. Toen het Dominicaans Studiecentrum voor Theologie en Samenleving mij kort daarop uitnodigde om deel te nemen aan een onderzoek naar nieuwe vormen van gemeenschap, bedacht ik onmiddellijk dat ik dit spoor wilde verkennen.³ Sindsdien heb ik tientallen voorstellingen, performances, concerten en evenementen bezocht met notitieboekje op zak, en me verdiept in de theater- en liturgiewetenschap. Want hoe kunnen we het liturgische gehalte van een voorstelling bepalen? Wanneer wordt theater liturgie?

Bij emeritus-hoogleraar en auteur Gerard Lukken vond ik mijn intuïtie verwoord dat het in de liturgie om twee dimensies gaat: participatie (deelname aan een gebeuren, versus het aanschouwen van een prestatie) en transparantie (het openbreken van het hier-en-nu, versus het voorstellen van een andere werkelijkheid).⁴ Daarin situeert hij het specifieke van het heilige spel der liturgie. Hoewel Lukken hiermee het verschil met het theater wil benoemen, met een kritische noot aan het adres van zogenaamde liturgisten die in feite een toneelstukje opvoeren, gebruik ik zijn instrumentarium om theatervoorstellingen te analyseren die naar de liturgie lonken, zonder dat ze daarmee ophouden theater te zijn.⁵ Een bijzonder geslaagd voorbeeld hiervan vind ik de lunch-

3. Een eerste proeve is verschenen onder de titel *Theater als wij-water: gemeenschap en liturgie bij de Bloeiende Maagden*, in J. BEKKENKAMP/J. VERHEIJEN (RED.), *Als ik Wij word. Nieuwe vormen van verbondenheid*, Almere, Parthenon, 2010, 63-80.

4. G. LUKKEN, *Wat heeft liturgie met theater te maken? Een verheldering vanuit de semiotiek van de verschillen, overeenkomsten en raakvlakken*, in G. LUKKEN/J. MAAS (RED.) *Luisteren tussen de regels: een semiotische bijdrage aan de praktische theologie*, Baarn, Gooi & Sticht, 1996, 134-166.

5. Het onderzoeksverslag zal dit jaar verschijnen in de bundel *Onszelf voorbij. Over de grenzen van verbondenheid* onder redactie van J. BEKKENKAMP en J. VERHEIJEN.

voorstelling die ik in de zomer van 2010 meemaakte op een theaterfestival in het zuiden van Nederland. De voorstelling werd gemaakt door afstuderende theatermakers van de Koningstheaterakademie, met medewerking van Minou Bosua, de helft van het cabaretduo de Bloeiende Maagden. Initiatiefnemer was Patrick Nederkoorn, ook afgestudeerd religiewetenschapper aan de Universiteit van Tilburg.

Maaltijd

's-Hertogenbosch, Festival Boulevard, 13 augustus 2010. Het programma meldt een middagvoorstelling met lunch: *Het Laatste Middagmaal*. Plaats van handeling is een afgesloten glazen ruimte, ook wel 'de kas' genoemd, die tijdens Festival Boulevard dienst doet als restaurant De Keuken. Het theatraal-rituele karakter van de bijeenkomst wordt bij aanvang direct duidelijk gemaakt. Eén van de spelers (Minou Bosua) komt naar buiten, heet het wachtend publiek (van alle leeftijden) welkom en geeft instructies voor een drempelritueel: de handen moeten eerst worden bevochtigd in de gereedstaande teil met water, gereinigd tot in de plooiën met scrubzout, waarna zij ze afspoelt en haar medespeler (Patrick Nederkoorn) een handdoekje aanreikt.

Binnen schuiven we aan een grote carré-opstelling aan, waarvan zowel de buitenste als de binnenste ring wordt benut. Zij openen de bijeenkomst met het motto 'geweten eten', nodigen ons uit kennis te maken met de mensen naast en tegenover ons, stellen de andere twee spelers (Louise Korthals en Kiki Schippers) en muzikant (Mirek Walton) voor en delen de algemene gedragsregel mee: een belletje geeft aan wanneer er gegeten, dan wel gekeken moet worden. Het bij restaurantbezoek gebruikelijke opne-

men van de bestelling is vervangen door de vraag wie vegetarisch eet, wie biologisch vlees en wie alles eet. Zij die vallen onder de laatste categorie dienen aan te geven hoe ze hun keuze denken te compenseren zodat hun maaltijd klimaatneutraal wordt. Deze vraag blijkt de rode draad door de gehele bijeenkomst: een speelse uitnodiging tot bezinning op wat je eet. In dat teken staat de maaltijd zelf en alle theatrale vormen die deze begeleiden: samenspraak met publiek, liederen ('Mensch durf te eten'), monologen, dialogen, presentaties, sketches.

Vóór aanvang wordt een 'zuiveringsritueel' gedaan: een drinkritueel met tequila, water, zout en citroen om 'de slechte smaak' achter ons te laten. Met een kneuterige diapresentatie wordt uitgelegd hoe de te schenken vlierbloesemdrank is bereid uit zelfgekweekte vlier (met hulp van de moeder van Minou, die als bezoeker aanwezig is). In een drinklied wordt de lof gezongen:

Kom laat ons drinken op de mannen en de vrouwen.

Laat ons drinken op de wereld en elkaar.

Laat ons drinken op ons grenzeloos vertrouwen.

Laat ons drinken met een hart zonder bezwaar.

Dat wordt gevolgd door het dankgebed. Hierin wordt het voedsel aangesproken als persoon. Het wordt gedankt, van oorsprong via voeding tot wat het brengt. Ik ervaar het als een echt tafelgebed. Tijdens het eten wordt een sketch en een satirische conference gehouden, waarin wordt gespeeld met de kwestie wat je wel en niet zou mogen eten en wat je wel en niet daarover zou moeten (willen) weten. Het nagerecht wordt geopend met een dankgebed aan Onze Moeder:

Onze Moeder in de aarde gelegen

Ontdaan van haar lichaam

Besmeurd met ons bloed

Bedekt met mijn schaamte

Ik wend mij tot u

[...]

Onze Moeder in de aarde gelegen

Waak over ons

En laat ons leven

Amen.

De eerste regel heeft nog iets parodiërend, maar het vervolg kan ik niet anders begrijpen als, opnieuw, een gebed, en zo beleef ik het ook. Het *grand*

dessert ‘voeren’ de bezoekers aan elkaar met lange lepels – wat mij doet denken aan de chassidische vertelling waarin de hel wordt voorgesteld als een zaal met een grote, rijk gedekte tafel waarvan de mensen niet kunnen eten vanwege hun lange, stijve armen. De hemel ziet er hetzelfde uit, maar daar geven de mensen elkaar te eten. Deze operatie leidt tot een merkwaardig intiem contact met mijn, al wat oudere, disgenote. Met steeds grotere bedrevenheid stoppen we elkaar allerlei lekkers toe.

We worden onderbroken door ‘de afwas’, een strak geregisseerde scène waarin de spelers met elkaar discussiëren over de mate van radicaliteit waarin je moet kiezen voor en getuigen van een andere omgang met de aarde. En dan sluit Minou Bosua de ‘eigenlijke’ voorstelling af met een poëtische tekst over een spreekwoord dat opstijgt vanaf het dak van de Sint Jan en meedeelt dat ‘de boodschap’ is doorgekomen. Het voelt als een bemoedigende zegen. Wij eten nog even wat laatste stukjes cake en fruit, en praten na, zoals veel andere bezoekers; enkelen wisselen zelfs adressen uit. Allemaal krijgen we een boekje mee met ecologische tips van de spelers, wier personages kennelijk dicht bij de realiteit staan.

De naam van de voorstelling verwijst weliswaar naar het

“De titel heb ik gekozen omdat deze maaltijd, net zoals het Laatste Avondmaal, een afsluiting moet zijn van een onbewuste periode.”

Laatste Avondmaal, maar die specifieke connotatie wordt niet uitgespeeld. De liturgische betekenis is sterk verbonden aan het houden van een maaltijd, een handeling die ook in het dagelijkse leven al ritueel is geladen. Hiermee is een actuele kwestie verbonden, die aanknopingspunt is voor een cabaretse aanpak. Later bericht Patrick Nederkoorn mij in een e-mail: “De titel heb ik ook gekozen omdat deze maaltijd, net zoals het Laatste Avondmaal, een afsluiting moet zijn van een onbewuste periode. Daarna begint het Nieuwe Leven en dus ook het Nieuwe Eten.” Het liturgisch gehalte van deze theatervoorstelling is zo hoog, dat ik me afvraag of ze ook zou kunnen functioneren als performancekunst in een (ecologisch-spirituele) liturgie.⁶

Gemeenschapsvorming

Tijdens de voorstelling geldt een protocol; dat is geritualiseerd. Verscheidene spelvormen worden gehanteerd: zien, spreken (tot elkaar), luisteren naar tekst en muziek. Bewegen blijft beperkt tot eten en drinken, en eten geven. Complete stilte is er niet geweest, wel verstilling bij de gebeden en de slottekst. Het evenement kent een overvloed aan typen van heilig spel.⁷ Bijzonder is de omgang met het gebed, dat door de setting (gezamenlijke maaltijd, geen scheiding podium en zaal) ook echt gebed wordt. Op dit grondtype wordt gevarieerd: drempelgebed, lofprijzing, dankgebed en smeekbede. Het eten wordt gezegend, en de aanwezigen worden gezegend, ook met de slottekst. Het lij-

6. Zie hierover het artistieke proefschrift: S. BELDERBOS, *Van kunstwerk tot religieus ritueel. Een onderzoek naar integratie van performancekunst in de liturgie*, Leiden, Dissertatie Universiteit Leiden, 2010.

7. M. BARNARD/P. POST, *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie*, Zoetermeer, Meinema, 2001, 15.

den van ‘de aarde’ (de planten, de dieren, het milieu) wordt herdacht. Er wordt volop gepreekt, in allerlei toonaarden. Offers moeten worden gebracht om de ecological footprint te compenseren en in het algemeen de belasting voor de aarde te vermindern. Alle spelvormen staan binnen het kader van een theatervoorstelling. Daardoor blijft er enige esthetische distantie: je kunt toeschouwer zijn van een muzikale, poëtische, prikkelende voorstelling. Anderzijds is het ook mogelijk deelnemer te zijn. Minimaal gebeurt dat door te eten, maximaal door ook (sommige) teksten voor eigen rekening te nemen.

Vanuit een situatie van ‘togetherness’ in de wachtende rij voor de voorstelling, vormt zich een participierend publiek dat onderling en met de spelers communiceert.

De rol van gemeenschapsvorming is groot in deze voorstelling. Vanuit een situatie van ‘togetherness’ in de wachtende rij voor de voorstelling, vormt zich een participierend publiek dat onderling en met de spelers communiceert. De gezamenlijke maaltijd is volledig in de voorstelling geïntegreerd. De voorstelling gaat over die maaltijd, de sketches vormen niet de achtergrond van wat vooral een gezellige maaltijd is – al wordt tijdens het hoofdgerecht op de achtergrond wel gezongen. Erna wordt er gepraat en worden de spelers gecompimenteerd. Incidenteel zegt tijdens de voorstelling iemand zelfs iets onuitgenodigd tegen een speler, waardoor het concept van een voorstelling in gevaar komt; dit wordt afgeremd. Samen eten, in deze entourage, heeft duidelijk gemeenschapsbevorderend gewerkt. Vanuit de keuze om naar een voorstelling te gaan, kwamen mensen terecht in een situatie waarin ze fysiek bijeen waren in één

De boodschap ligt er tamelijk dik bovenop.

ruimte, en vormde zich een maaltijdgemeenschap. Deze gemeenschap wordt uitgetild boven de concreet aanwezige, met name op twee momenten:

ten eerste bij de gebeden, ten tweede bij de poëtische slottekst. Hier wordt een transcendente werkelijkheid geëvoceerd op een nuchter-speelse wijze, die mij althans ontroert.

De bijeenkomst heeft bovendien een sterke ethische lading. Inhoudelijk is ze gericht op het gedrag in het feitelijke leven van alledag. De voorstelling is een onbekommerd moralistische voorstelling/bijeenkomst over een ecologisch thema. De boodschap ligt er tamelijk dik bovenop. De verschillende stemmen (hedonistisch, cynisch, bevlogen, spiritueel) laten wel ruimte voor een speelse omgang ermee. Wellicht dat daardoor het moralisme wordt geaccepteerd, al kan dat ook te maken hebben met een mogelijke selectiviteit van het publiek.

Mijn zoektocht heeft een bevredigende halte gevonden. Dit is liturgisch theater. Helaas is het een eenmalig project. Ik blij zoekende.

Evaluatie

Deze casus toont twee trekken van het hedendaagse theater die de liturgische functie bevorderen. Het eerste kenmerk is het doorbreken van de scheiding tussen podium en zaal: het publiek wordt uitgenodigd om ook een rol in de voorstelling te spelen, die daarmee minder voorstelling en meer *event* wordt. De gehele bijeenkomst komt in het kader van het spel te staan, in het teken van de gezamenlijke 'doen alsof'-modus. *Het Laatste Middagmaal*, waar-

bij de geregisseerde ontmoeting tussen spelers en publiek – en bezoekers onderling – bijna de hoofdrol in de bijeenkomst speelt, gaat daarin behoorlijk ver. Bezoekers en spelers bevinden zich in dezelfde ruimte. De spelers zijn de entertainende gastheer en -vrouwen, de bezoekers worden verondersteld bereidwillig mee te spelen.

Een voorstelling als deze loopt het risico voor eigen parochie te preken.

Het tweede kenmerk is het schijnbaar onbeschoord betreden van het religieuze veld. Er worden daadwerkelijk rituelen uitgevoerd: er wordt een geritualiseerde maaltijd gehouden, inclusief gebed, zegening en gedachtenis. De vrees dat de voorstelling in het teken komt te staan van de codes van het religieuze veld lijkt gering. De rituele vormen dienen om inhoudelijke thema's binnen de taal van het theater aan de orde te stellen: hier, de omgang met de aarde.

Deze twee kenmerken – meer gemeenschap, vrijmoedige omgang met religieuze vormen – bevorderen de mogelijkheid dat het theater een liturgische functie krijgt. Er zijn ook beperkingen: het eenmalige karakter van de gemeenschap, de afwezigheid van aansluiting op een concrete leefgemeenschap, het beperkte contact tussen makers en bezoekers en de selectiviteit van het theaterpubliek. Onbekommerde junkfoodconsumenten waren zeker ondervertegenwoordigd bij *Het Laatste Middagmaal*. Een voorstelling als deze loopt het risico voor eigen parochie te preken.

Terwijl het aanwezige gemeenschapskarakter door deze factoren beperkt blijft, wordt de sacrale dimensie van theater veelvuldig en zonder veel scrupules verkend. Daarbij wordt geput uit bekend religieus repertoire. Voorbij lijkt de heerschappij van de ironie, die tot voor kort de aandacht voor geloof in het theater tekende. Ik stuitte zelfs op onbekommerd moralisme. Een belangrijk kenmerk van theater

als hedendaagse kunstvorm blijft wel de plicht tot verrassen. De ruimte voor ritueel, dat bestaat bij de gratie van herhaling, blijft daardoor beperkt, waardoor een belangrijk gemeenschapsvormend potentieel onbenut blijft.

De bekende typen van heilig spel blijken in het theater te worden ingezet. Hiermee wordt leentjebuurt gespeeld bij het religieuze veld, zonder nu volledig de scheiding daarmee te doorbreken. Wel wordt daarmee een gebruikelijke toegang tot het sacrale betreden. Vaak blijft men dan bij de drempel hangen en slechts verwijzen naar dat heilige spel, maar hier leidde dit ertoe dat het hier-en-nu van voorstelling en publiek werd omgevormd tot een vierende gemeente. De aanwezigen namen deel aan een spel waarin de gemeenschap doorschijnend werd, naar een werkelijkheid over de grenzen van de verbondenheid van deze toevallige en tijdelijke verzameling mensen heen.

Het theater is zo één van de plekken waar gezocht wordt naar verbinding met de werkelijkheid waarin wij staan. Die werkelijkheid wordt in allerlei velden op de menselijke maat gesneden, gevat in de mallen van wat nuttig is, sexy, correct, etcetera: in de codes van de sociale werelden waarin ons leven zich afspeelt. Het theater vertrekt bij de menselijke conditie die Menno ter Braak als het menselijk tekort en Kees Vuyk als het menselijk teveel betitelt.⁸ Mensen doen een beroep op hun verbeeldingskracht in de ontmoeting met het Onbekende. In die grensoverschrijdende openheid naderen liturgie en theater elkaar. ◀

---

8. K. VUYK, *Het menselijk teveel. Over de kunst van het leven en de waarde van de kunst*, Kampen, Klement, 2002.